

מי הזוכרים ואת מי זוכרים?

הפולמוס הכואב שהתקיים בשנת 2011 סביב נוסח תפילת ה"יזכור" הצבאית, הוא מקרה מבחן המלמד על ההתמודדות המורכבת בציבוריות הישראלית עם המסורת היהודית ועם שאלות של זיכרון והנצחה. אך ראשית כמה מילים על תפילה זו. תפילת ה"יזכור" נוצרה באירופה בראשית המאה השתיים-עשרה לזכר הנספים בפרעות שפרעו הצלבנים ביהודי אשכנז. בהמשך, נוצקו נוסחי "יזכור" שנאמרו לזכר בני משפחה וקרובים: "יִזְכֹּר אֱלֹהִים אֶת נַשְׁמַת [שם הנפטר] שֶׁהָלַךְ לְעוֹלָמוּ...". ה"יזכור" נאמר גם כיום, בעיקר בבתי כנסת אשכנזיים בתפילת אזכרת נשמות ביום האחרון של כל אחד משלושת הרגלים וביום הכיפורים.

"דור נחדש ויוצר"

כשבע מאות שנה מאוחר יותר בארץ ישראל מתחיל פרק חדש בתולדותיה של תפילת ה"יזכור". רוב מנהיגי הציונות עזבו את עולם בית המדרש ובית הכנסת, על טקסיהם ונוסחיהם, וביקשו לייסד תרבות עברית שורשית של עם היושב על אדמתו, הייתה זו תרבות חילונית. ובכל זאת, כשנוזקו לטקסים ולדרכי ביטוי, הם פנו אל המסורת. החלוצים השתמשו בליל הסדר של פסח כדי לבטא את הקשר המחודש שלהם לציון ואת ציפיותיהם לתקומת העם, הם בחרו בשבועות כמועד לשמוח בו בעבודת האדמה שלהם, הם חגגו את חג החנוכה באופן שביטא את ציפיותיהם לתקומה מדינית וצבאית. דוגמה לכך היא הטקסט החתרני שחיבר ברל כצנלסון (1887–1944), ממנהיגי הבולטים של תנועת העבודה, לזכרם של הנופלים במאורעות תל-חי בשנת 1920. אירועים שבמהלכם נהרגו שמונה מחברי וחברות קבוצת תל-חי, ובתוכם הגיבור האגדי יוסף טרומפלדור. את ההשראה לטקסט החתרני הזה לקח כצנלסון מתפילת ה"יזכור":

יִזְכֹּר עִם יִשְׂרָאֵל אֶת הַנְּשָׁמוֹת הַטְּהוֹרוֹת שֶׁל בְּנֵי וּבְנוֹתָיו:
שְׁנֵי אֲוִיר שְׁפוּשְׁנִיק, אֶהְרֵן שֵׁר, דְּבוּרָה דְּרֶאכְלֵר, בְּנֵימִין מוֹנֶטֶר, (זֶאב) שֵׁרָף,
שֵׁרָה צִיזִיק, (יעקב) טוֹקֵר, יוֹסֵף טְרוֹמְפֶלְדוֹר,
הַנְּאֻמָּנִים וְהָאֲמִיצִים, אֲנָשֵׁי הָעֲבוּדָה וְהַשְּׁלוֹם, אֲשֶׁר הִלְכוּ מֵאַחֲרֵי הַמְּחַרְשָׁה
וַיִּחַרְפוּ נַפְשָׁם עַל כְּבוֹד יִשְׂרָאֵל וְעַל אֲדַמַּת יִשְׂרָאֵל.
יִזְכֹּר יִשְׂרָאֵל וַיִּתְבָּרַךְ בְּזִרְעוֹ וַיַּאֲבֵל עַל זֵיו הָעֲלוּמִים וְחֻמְדַּת הַגְּבוּרָה וְקִדְשַׁת
הַרְצוֹן וּמִסִּירוֹת הַנְּפֶשׁ אֲשֶׁר נִסְפוּ בַּמְּעַרְכָה הַכְּבֵדָה.
אֵל יִשְׁקֹט וְאֵל יִנְחֵם וְאֵל יִפּוּג הָאֲבָל עַד בֹּא יוֹם בּוֹ יִשׁוּב יִשְׂרָאֵל וְגָאֵל אֲדַמַּתוֹ
הַשְּׁדוּדָה.¹³⁴

ברל כצנלסון, ממנהיגי הציונות הסוציאליסטית, הזהיר מפני זניחה לא מבוקרת של המסורת. כששמע בשנת 1934, שחניכי תנועת הנוער "מחנות העולים" בחרו לצאת לטיול דווקא בחשעה באב, הוא פירסם מכתב כואב בעיתון דבר:

"דור מחדש ויוצר איננו זורק אל גל האשפה את ירושת הדורות, הוא בוחן ובודק, מרחיק ומקרב, ויש שהוא נאחז במסורת קיימת ומוסיף עליה, ויש שהוא יורד לגלי גרוטאות, חושף נשכחות, ממרק אותן מחלודתן, מחזיר לתחייה מסורת קדומה, שיש בה כדי להזין את נפש הדור המחדש".¹³⁶

וכך הוא נהג גם בעניין תפילת היזכור.

במקום לבקש מאלוהים לזכור את הנופלים, כמו בתפילה המסורתית, ה"יזכור" של כצנלסון משתמש במסגרת המסורתית כדי להביע מחויבות שעם ישראל יזכור אותם. ברל כצנלסון לקח את מסגרת תפילת ה"יזכור" ואת מטבע הלשון שפותח אותה, חילן אותה אבל לא רוקן אותה מנשגבותה. הטקסט הזה, אף שאינו פונה לאלוהים והאל גם אינו מוזכר בו, הוא בנוי כתפילה, יש בו ביטוי עמוק לתקוות הדורות וייחולי העם.¹³⁵

תפילת ה"יזכור" לזכר הנופלים עברה עוד כמה גלגולים. בעקבות מלחמת העצמאות, שבה נפלו חלל ביישוב הקטן מספר בלתי נתפש של כששת-אלפים איש ואישה, נוצר צורך בטקסט להנצחת הנופלים. ה"יזכור" של ברל עודכן ושוכתב כך שלשונו הייתה כללית יותר. תפילה זו הייתה לנדבך חשוב בטקסי הזיכרון הממלכתיים והמקומיים. לפניכם נוסח ה"יזכור" כפי שהוא מופיע באתר ההנצחה הרשמי לחללי מערכות ישראל:

זִכֹּר עִם יִשְׂרָאֵל אֶת בְּנָיו וּבְנוֹתָיו, הַנְּאֻמִּים
וְהָאֻמִּיצִים, חִלֵּי צָבָא הַגָּנָה לְיִשְׂרָאֵל, וְכָל לִוְחָמֵי הַמַּחְפָּרוֹת וְחֻטֵּיבוֹת הַלְּוֹחָמִים
בְּמַעֲרָכוֹת הָעֵם, וְאֲנָשֵׁי קְהֵלוֹת הַמּוֹדִיעִין וְהַבְּשֻׁחוֹ, הַמְשֻׁטְרָה וְשָׂרוֹת בְּתֵי הַסֶּהַר
אֲשֶׁר חָרְפוּ נַפְשָׁם בְּמַלְחָמָה עַל תְּקוּמַת יִשְׂרָאֵל, וְכָל מִי שֶׁנֶּרְצָחוּ בְּאַרְץ וּמְחוּצָהּ
לָהּ בְּיַד מְרַצְחִים מְאָרְגוּנֵי הַטָּרֹר.
זִכֹּר יִשְׂרָאֵל וְיִתְבָּרַר בְּזַרְעוֹ וְיֵאָבֵל עַל זֵיו הָעֲלוּמִים וְחֻמְדַּת הַגְּבוּרָה וְיִקְדָּשׁת
הָרָצוֹן וּמְסִירוֹת הַנְּפֹשׁ שֶׁל הַנְּסֻפִּים בְּמַעֲרָכָה הַפְּבֻדָה.
הֵיוּ חִלֵּי מַעֲרָכוֹת יִשְׂרָאֵל עֲטוּרֵי הַנְּצָחוֹן חֲתוּמִים בְּלֵב יִשְׂרָאֵל לְדוֹר דוֹר.

להחזיר עטרה ליושנה?

ה"יזכור" הצבאי פורסם לראשונה בשערו של קובץ הנצחה לנופלים בשם "יזכור" שהוקדש לחללי מלחמת העצמאות. הוא יצא לאור מטעם משרד הביטחון והוגש לנשיא המדינה, יצחק בן-צבי, בכ"ט בנובמבר 1955. הרב שלמה גורן, ששימש אז כרב הראשי לצה"ל, זעם על הנוסח. הוא טען שיש בהשמטת שם האל בו משום "סילוף זדוני" ומשום כך, אמר, תלש מספרו את הדף שעליו הודפס ה"יזכור", ודרש להמירו "בנוסח המקודש". ואולם יש לזכור – ה"יזכור" הצבאי מעולם לא השמיט את שם האל, הוא לא הכיל אותו מלכתחילה!

בסידור האחד בהוצאת הרבנות הצבאית הראשית שערכו הרב גורן וממשיכיו בתפקיד, שונה הנוסח. הוא נעשה קרוב יותר לתפילות ה"יזכור" המסורתיות, ופתיחתו, בפנייה אל האל לזכור את נשמות החללים:

יִזְכֹּר אֱלֹהִים אֶת נַשְׁמוֹת חַיְלֵי צָבָא הַהֶגְנָה לְיִשְׂרָאֵל שֶׁמָּסְרוּ נַפְשָׁם עַל קְדֻשַׁת
הַשֵּׁם וְנַפְלֵי גִבּוּרִים בְּמַעַרְכוֹת יִשְׂרָאֵל לְמַעַן אֲרַצְנוּ הַקְּדוֹשָׁה, עִיר הָאֱלֹהִים
וּמְקוֹם הַמִּקְדָּשׁ. "מִנְּשָׂרִים קָלוּ מֵאֲרִיזוֹת גְּבוּרֵי" (שמו"ב א, כג) בְּצִאֲתָם לְהִנָּחֵל
נֶצְחוֹן עוֹלָם לְיִשְׂרָאֵל. וְזָכַר עֲקֵדְתָם וּמַעֲשֵׂה גִבּוּרְתָם לֹא יִסּוּפוּ מֵאֲפָנוּ לְעוֹלָמִים
וְנַפְשׁוֹתֵיהֶם וְהִינָּה צְרוּרוֹת בְּצִרוּר הַחַיִּים עִם נַשְׁמוֹת אֲבָרְתָם, צָחֵק וְיַעֲקֹב
וְעַם נַשְׁמוֹת שְׂאֵר גִּבּוּרֵי יִשְׂרָאֵל וְקְדוּשָׁיו שֶׁבָּגוּ עִדּוֹ וְנִאֲמַר אָמוּ.

באופן פרדוקסלי, הטקסט ה"מסורתי" במקרה זה היה דווקא הנוסח ה"חילוני", שפתח במילים:
"יִזְכֹּר עִם יִשְׂרָאֵל". דרישתו של הרב גורן להחזיר עטרה ליושנה הייתה דרישה שבאה לחדש חידוש,
שהרי בתפילה הציונית-צבאית המבוססת על הנוסח שחיבר ברל מעולם לא נזכר שם האל ולא היו
בו התייחסויות לדמויות מקראיות. אולם חרף הלהצבים, ועל אף שרשמית ניתנה בשנת 1962 פקודת
מטכ"ל שקבעה שיש להמיר את הנוסח ל"יִזְכֹּר אֱלֹהִים", הנוסח ה"חילוני" הפותח במילים: "יִזְכֹּר עִם
יִשְׂרָאֵל" לא שונה. יש לזכור, שבצד ה"יזכור" נאמרים בטקסי זיכרון גם טקסטים דתיים מסורתיים –
תפילת הקדיש ותפילת האבלים "אל מלא רחמים" – ובכך יש איזון מסוים בין טקסטים דתיים במפורש
ובין טקסטים שאינם כאלה.

בשנת 2011 הודיע צה"ל שמעתה ייאכף בטקסי זיכרון צבאיים נוסח תפילת ה"יזכור", שעליו הוחלט
כבר בשנת 1962. נקבע שהנוסח הרשמי שלא היה בשימוש עד אז, "יִזְכֹּר אֱלֹהִים אֶת נַשְׁמוֹת חַיְלֵי צָבָא
הַהֶגְנָה...". ימיר את הנוסח המקובל בציבור ובטקסים צבאיים, שבו הפנייה היא לעם ישראל. ההודעה
עוררה סערה ציבורית עזה. יהודית ביאלר, אִם שְׂכוּלָה, שבנה שנפל בשנת 1969, ושעליו חיבר עלי
מוהר את השיר "יורם", פירסמה עצומה נגד ההחלטה ובה כתבה:

אני אמא של יורם ביאלר, שנפל בערב יום הזיכרון לחללי צה"ל, בד' באייר
תשכ"ט (1969), בימי מלחמת ההתשה, בקרב מול הכוחות המצריים שחצו
את תעלת סואץ ונכנסו לסיני. יורם היה נער בן 21, וידע שהוא מגן על
מולדתו. חשוב לי לדעת שהעם אליו הוא שייך ואותו אהב, יזכור אותו. לא
לי ולא ליורם קשרים עם אלוהים. לכן אני מתנגדת בכל לשון של התנגדות
לשינוי.¹³⁷

דקחה אנושית חיה

השינוי הבולט בנוסחי ה"יזכור" הצבאיים הוא באזכור זהותם של הנופלים ובציון נסיבות נפילתם,
שינוי זה בא לביטוי גם בחוק יום הזיכרון. בשלב ראשון, הורחב הנוסח והוא מתייחס מעתה לנופלים
בכל מערכות ישראל, ולא רק לאלה שנפלו במלחמת העצמאות, אבל חללי מלחמת העצמאות צוינו
במודגש. בשלב מאוחר יותר לא נעשתה עוד הפרדה באזכור הנופלים.

משלהי שנות השבעים, ובמהלך כהונתו של מנחם בגין, שהיה ממנהיגי מחתרת האצ"ל, כראש
ממשלה, נוסף ב"יזכור" אזכור לנופלים במחתרות. וכך נוסף לנוסח היזכור אזכור "חַיְלֵי צָבָא הַהֶגְנָה
לְיִשְׂרָאֵל, וְכָל לוחְמֵי הַמַּחְתְּרוֹת וְחַטִּיבוֹת הַלּוֹחָמִים בְּמַעַרְכוֹת הָעָם, וְאֲנָשֵׁי קְהֵלוֹת הַמּוֹדִיעִין וְהַבְּטָחוֹן,

המשטרה ושרות בתי הסהר אשר חרפו נפשם במלחמה על תקומת ישראל".

שינוי נוסף נעשה במהלך שנות התשעים, כאשר בני משפחות חללי פעולות הטרור והאיבה ביקשו (ובעצם חזרו על בקשתם משנת 1976) להזכיר את קרוביהם ב"זכור", וכך נוסף המשפט: "וכל מי שנגרחו בארץ ומחוצה לה בידי מרצחים מארגוני הטרור". כל אחד מן השינויים הללו משקף הרחבה של מעגל הזיכרון והכלה של מי שפעם לא זכה להימנות עם הנופלים.

בעקבות הסערה הציבורית שהתחוללה בשנת 2011, הקים הרמטכ"ל דאז, בני גנץ, צוות שמטרתו בחינת נוסח ה"זכור". עם חבר הצוות נמנו בני משפחות שכולות, אנשי רוח, דת וציבור. ראש הוועדה, האלוף במילואים ישי בר, הבין את מורכבות הדיון, וכתב: "לפנינו דיון כואב הנוגע בשני עצבים חשובים של החברה הישראלית: מחד, אלה הנוגעים לאבל ולשכול, ומאידך, ליחסי דתיים-חילוניים". מסקנת הוועדה הייתה שיש לשנות את פקודת המטכ"ל (שממילא לא קוימה!), ולהשאיר על כנה את הפתיחה "שהתקדשה במסורת הזיכרון הלאומי זה שנות דור: 'זכור עם ישראל את בני ובנותיו'".

אנו רואים אם כן שה"זכור" הוא טקסט מתפתח, שנוצר, התגבש ושינה צורה בהתמדה בעקבות שינויים פוליטיים וחברתיים, כשמחולליו מבקשים להיות רגישים לעמדות הציבור ותחושותיו.

אבא קובנר (1918–1987), משורר וממנהיגי מרד גטו וילנה, לוחם במלחמת העצמאות וממקימי בית התפוצות, "חילן" אף הוא את נוסח תפילת ה"זכור", וכתב בשנות החמישים נוסח המיוחד לזכור נרצחי השואה, ובו המיר את הפועל "זכור" לפועל "נזכר"

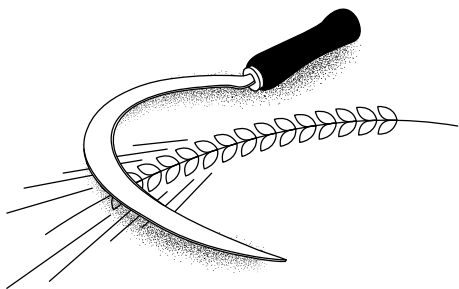
נזכור / אבא קובנר
 נזכר את אחינו ואחיותינו,
 את בתי העיר ואת בתי הכפר,
 את רחובות העירה ששאנו פנהרות
 ואת הפנדק הבודד עלי ארץ:
 את הישיש בקלסתר פניו,
 את האם בטודרה, את הנערה בצמותיה, את השף,
 את אלפי קהלות ישראל על משפחות האדם,
 את כל עדת היהודים
 אשר הכרעה לטבח
 בידי הכורת הנאצי;
 את האיש שזעק פתאם וביצעקתו מת:
 את האשה שחבקה את תינוקה אל לבה
 וירועותיה צנחו;
 את הפינוק שאצבעותיו מגששות אל
 פטמת האם והיא כחלה וצוננת;
 את הרגלים, את הרגלים שבקשו מפלט
 ולא קיה מנוס עיד;
 ואת שקפצו ידיהם לאגרוף,
 האגרוף שפפו את הפרזל,
 הפרזל שהיה לנשק החזון, האיש והמרד,
 והם גרי הלכב, והם פקוהי העיניים,
 והם שהשליכו נפשם מנגד
 ונדם קצרה מלהושיע;
 נזכר את היום,
 את היום בצחריו, את השמש
 שעלתה על מוקד הדמים,
 את השמים שעמדו גבוהים ומחרישים;
 נזכר את תלי האפר אשר מסחת לגנים הפורחים.
 זכור החי את מתיו כי הנה הם מנגד לנו,
 הנה נבטות עיניהם סביב סביב,
 ואל דמי, אל דמי לנו,
 עדי קהינו ראינים לזכרם.¹³⁸

גם בשירו של קובנר, אחד הטקסטים היסודיים בטקסי זיכרון רבים לשואה ולגבורה, אין פנייה לאלוהים ולא מדובר בתפילה במובן המסורתי של המילה. ובכל זאת בעבור רבים יש בו משמעות דתית ממש. ככצנלסון, גם קובנר מכניס את הממד האישי, הוא מספר את הסיפורים ה"קטנים" של הקורבנות, כך שהזיכרון האישי והפרטי הופך לחלק מן הסיפור הכללי, הפוליטי. אולי זו אחת הסיבות לכך שטקסטים אלה נוגעים עמוק בליבם של אנשים.

אלחלא האל חלא רחמים

כאשר ברל כצנלסון חילן את תפילת ה"יזכור", הוא לא עשה זאת מתוך שוויון נפש, תמימות או חלילה בורות. הוא בחר בה דווקא משום היותה מוכרת וטעונה במסורת, שאותה הכיר היטב. באמצעותה ביקש לעורר את הזיכרון ההיסטורי והרגשות היהודיים. בתבנית זו נוצקו לאחר מכן תפילות קדיש קיבוציות רבות, המבוססות על מטבעות לשון מתפילת הקדיש המסורתית אבל טוענות אותה במטען שעלה בקנה אחד עם האתוס הקיבוצי. הן באו לגדל ולקדש את האדם הבוחר בחיים.¹⁴⁰

תופעה דומה ניתן למצוא גם בשירה העברית הישראלית המכונה לעתים "חילונית" (אף כי שם זה, מהסיבות האמורות כאן, אינו מתאים לה לדעתי), שבה נעשה שימוש במונחים ובמושגים יהודיים, לעתים מתוך ספקנות או התרסה ולעתים מתוך מחאה ממש. הדוגמה המוכרת ביותר אולי היא שירו של יהודה עמיחי "אל מלא רחמים", תפילת הזיכרון הרחומה והנרגשת ביותר, שבו מתאר המשורר את האל כמי שמאביס עצמו ברחמיו שלו ואינו מחלקם עם בני האדם: "אַלְמֵלָא הָאֵל מְלֵא רַחֲמִים / הָיָו הַרְחַמִּים בְּעוֹלָם, וְלֹא רַק בּוֹ". השימוש בכלי רב-העוצמה של תפילת "אל מלא רחמים" כדי לצקת בו משמעות הפוכה מכוונתה המקורית, אינו מבטל את הנוסח הוותיק אלא מנכיח אותו באופן חדש במציאות. שירו של עמיחי הוא דוגמה ליצירת מדרש חדש, המבוסס על המסורת ומשמר אותה. ציטוטים ומדרשים מעין אלה, גם אם נעשים מתוך התרסה, מעידים על שיחה חיה עם המקורות.

המשוררת ד"ר מרשה פלק חיברה נוסח משלה לתפילת ה"יזכור", כאן מדובר בנוסח כללי יותר אולם פאלק הופכת את ה"יזכור" לתפילה אישית, המדברת בגוף ראשון יחיד - "אזכור".

אזכור / מרשה פלק

לזכר נשמות שנגעו בחיי

אֶעֱלֶה עַל לְבִי

אֶת רִקְמַת חַיֵּיךָ / חַיֵּיךָ:

מְרֵאוֹת גּוֹאִים

וּנְמוּגִים,

רְגָעִים

מִחוּץ שְׁטֵף הַזְמַן -

עֲגָגִים, קְשִׁים,

מְרַנְנִים, פּוֹגְעִים -

לוֹ? הָיָו נִימֵי הַזְכְּרוֹנוֹת

שְׂזוּרִים בְּמֵאֲרָג חַיֵּי

לְרַפָּא.¹³⁹

להלן דוגמה לקדיש חילוני, חיבר אותו עובד שדה (1925-2008), ממיסדי קיבוץ בית קשת.

הַגְּדֵל וְיִתְקַדֵּשׁ
הַרְגֵב שְׁקֶרֶס
בְּפִלַח מַחְרָשָׁה
הָאֲדָמָה הַקֶּשֶׁה
יִתְהַדָר וְיִתְעַלֶּה - הַעֲלֵה
שְׁלֵבֶלֶב, וְהוֹרִיק הָאֲדָיִם - וְנָשֵׁר.
יִתְרוֹמֵם וְיִתְנַשֵּׂא
הַנּוֹשֵׂא בְּמִשָּׁא
וּבְכָרַע דְּרָכּוֹ
גַם דְּרָכֵי נְרַמְסָה.
יִתְבָּרַךְ וְיִשְׁתַּבַּח
קוֹל הַיְחִיד
עִם קוֹל הַרְבִּים.
יִתְגַּדֵּל וְיִתְקַדֵּשׁ
הַיְחִיד בְּיַחְדּוֹ.¹⁴¹

הראשון שחילן באופן דומה את נוסח הקדיש היה הסופר יוסף חיים ברנר, בסיימו את קריאת העידוד שלו ליהודי רוסיה בעיתון "המעורר" בשנת 1906 במילים: "יתגדל ויתקדש האדם העברי".